

*Оксана Данилевська, д. філол. н., співавторка підручників
і навчально-методичних посібників з історії, етики та української мови*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ 8 КЛАСУ НУШ: ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ ФОРМИ ТА ЗМІСТУ

Методичний коментар до підручника
«Історія України»
(авт.: Власов В., Данилевська О., Ващук Д.)
(Київ: Генеза, 2025)

1. Одним з викликів, з яким стикається українська шкільна освіта в умовах воєнного часу, є потреба поглиблення громадянсько-навчального спрямування шкільних курсів – особливо це стосується історії України, адже причини нинішньої російсько-української війни виходять за межі територіальних претензій: вони лежать в екзистенційному протистоянні громадянського суспільства України та атомічного, вертикально ієрархізованого суспільства держави-агресорки (недарма перший акт воєнної агресії РФ проти нашої держави відбувся на тлі Революції Гідності – широкого громадянського протесту проти спроб консервації маріонеткового авторитарного режиму В. Януковича, який на угоду Москві вдався до свавільної зміни геополітичного вибору українського народу, що прагнув бачити себе в колі європейських націй). Чи враховано в підручнику для 8 класу цей аспект?

Забезпечення громадянсько-навчального компонента у змісті курсу історії України – одна з засадничих настанов, яку прагнули реалізувати в підручнику для 8 класу НУШ. Відповідно до авторського задуму громадянсько-навчальний компонент є наскрізним у нашій навчальній книжці: він висвітлений у змісті, забезпечений методичним апаратом, реалізований у додаткових матеріалах, розміщених в електронному додатку. Щоб не бути голослівною, наведу конкретні приклади. З огляду на неможливість вказати загальну кількість апеляцій до проявів громадянської активності, прикладів обстоювання гідності та свободи в період раннього нового часу, актів морального вибору на користь захисту національної та особистої свободи через їх колосальну кількість у підручнику, дозволю собі навести дані контент-аналізу лише кількох параграфів – з різних розділів підручника, які дають підстави для висновку про системність висвітлення окресленої проблематики.

Загальновідомо, що громадянські компетентності, як і будь-які інші, мають чотирикомпонентну структуру, охоплюючи *знання, вміння, навички та ставлення*. Саме тому підстави для їх формування, за нашим переконанням, закладаються всіма текстовими і позатекстовими елементами підручника – навчальним текстом, запитаннями та завданнями, ілюстраціями, коментарями до них, змістом тестових завдань, відеосюжетів та додатковими матеріалами в електронному додатку. Водночас посилене педалювання не вважаю дидактично виправданим, адже воно не є запорукою автоматичного засвоєння, шлях до якого радше лежить через індивідуальні рефлексії, особистісне проживання колективного та індивідуального досвіду, яке ми, як автори підручника, можемо лише скерувати (власне, такою, за нашим переконанням, є і функція вчителя).

Пропоную ознайомитися з результатами контент-аналізу текстів окремих параграфів на предмет висвітлення в них питань громадянських компетентностей. Розгляньмо, приміром, § 1 «Ранній новий час в історії України».

Змістова частка питань, що стосуються громадянознавчого компонента, у цьому параграфі сягає 50 %, а саме:

1) уривок з праці сучасного історика Нормана Дейвіса, у якому автор акцентує на основній світоглядній відмінності між середньовіччям та добою нового часу: «[...] а звідси й висновок, що долю людини на землі можна контролювати й поліпшити. Саме в цьому й полягав рішучий розрив з духом середньовіччя, коли релігійність і містицизм зміцнювали якраз протилежне переконання: люди – безпорадні іграшки Провидіння, пригнічені незбагненим функціонуванням усього навколишнього і своєї власної природи. В середньовічних поглядах переважала страшна тривога з приводу неспроможності, невігластва і безсилля людини... Натомість ренесансні погляди живилися духом визволення та свіжості, породженим дедалі кращим усвідомленням людських можливостей» (с. 5–6);

2) пункт 2 «Кому завдячуємо вивченням раннього нового часу на теренах України та як учені дізнаються про події того періоду?», який висвітлює внесок конкретних дослідників у вивчення історичного періоду (с. 6–7);

3) уривок із Першого Литовського Статуту (1529 р.), у якому йдеться про обов'язок «кожного» брати участь у війні (с. 7–8) – зміст документа безпосередньо стосується громадянського обов'язку із захисту Батьківщини;

4) уривок з праці Олени Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.», з якого восьмикласники мають змогу довідатися про спорудження фортифікацій в українських містах, які були результатом спільної праці громад (с. 7); уривок також інформує про додання громадянами зовнішніх об'єктивних загроз, протистояння яким забезпечує збереження етносів, ідентичності, життя; крім того, він привертає увагу до долі й особистого вибору української вченої, яка в часи радянського тоталітаризму у своїй науковій праці обстоювала ідею історичної самобутності українців, чим спростовувала псевдоісторичні міфи «про етнічну єдність трьох братніх народів», пропагандистські тези сучасних ідеологів «руського міра», якими вони виправдовують воєнну агресію РФ проти України.

У завданнях, запропонованих у § 1, частка питань, що стосуються громадянознавчого компонента, становить 60 %, пор.:

1. Завдання на пригадування історичних умов, що визначали розвиток українських земель наприкінці доби середньовіччя крізь призму долі конкретної людини – Юрія Дрогобича: *Роздивіться ілюстрацію. Що вам відомо про зображеного історичного діяча? Які історичні умови розвитку українських земель уособлюють його життя та діяльність? З якими подіями та процесами ці умови пов'язані? Сформулюйте кілька тверджень, що характеризують життя в Україні наприкінці епохи середньовіччя* (с. 4).

2. Запитання «*Про що свідчить розвиток традиції літописання за часів козацтва?*» (с. 7), відповідь на яке безпосередньо екстраполюється на питання станової гідності козацтва та активного виборювання його станових прав і свобод.

3. Система запитань до уривка з Першого Литовського Статуту (1529 р.), у якому йдеться про обов'язок «кожного» брати участь у війні: *Чому на початку XVI ст. було закріплено норму про обов'язок брати участь у війні? На кого він поширювався? Які історичні умови сприяли зміцненню самоврядування українських міст і участі їхніх мешканців в організації оборони?* (с. 8).

4. Запитання в рубриці «Допитливим» (до відео за посиланням <https://cutt.ly/FevIxpSz>): *На чому ґрунтується висновок дослідників про визначну роль*

козацького літописання у формуванні національної ідентичності та розвитку традицій державотворення на українських теренах?

Прокоментую також висвітлення громадянознавчої проблематики в § 4 «Люблінська унія 1569 р.». Змістова частка питань, що стосуються цього компонента, сягає 70 %, а саме:

1) у пункті 1 «Якими були причини та як розгорталися події під час Люблінського сейму 1569 р.?» причини історичної події розкриті через висвітлення обговорення питання політичного союзу різними прошарками тогочасного українського суспільства та суспільств інших зацікавлених держав (Литви, Білорусі та Польщі) та особистої участі їхніх провідників у події (цьому присвячена фактично половина тексту) (с. 21–22);

2) уривки з виступу українського князя Костянтина Вишневецького під час сейму в Любліні 1569 р. та з листа віленського каштеляна Григорія Ходкевича до віленського воєводи Миколая Радзивілла, які містять пояснення особистого сприйняття події представниками тогочасних суспільних груп, їхню особисту позицію в її оцінці, є прикладами громадянської активності та можливостей виявляти її в той історичний період (с. 24);

3) пункт 2 «Що передбачала ухвала Люблінського сейму 1569 р.? Яким був державний устрій Речі Посполитої?» цілком присвячений моделі державного управління (а відтак і питанням правових відносин між різними групами населення), що є основою для формування уявлення про правову культуру того часу і, відповідно, засадничими знаннями для формування правових уявлень сучасних восьмикласників (правова культура теж має свій історичний розвиток; правові уявлення неможливі без фактичних знань про еволюцію правової думки).

У завданнях, запропонованих у § 4, частка питань, що стосуються громадянознавчого компонента, становить 75 %:

1. Система запитань до ілюстрацій у рубриці «Міркуємо», з-поміж яких пропонуємо завдання на історичне моделювання напряму розвитку політичної та правової культури для українських теренів, що опинилися в політичному утворенні з новим державним устроєм (зокрема, перспективи розвитку парламентаризму й демократії): *Роздивіться ілюстрації на с. 21. Про що свідчить той факт, що польський художник через триста років від події, відомої в історії як Люблінська унія, присвятив їй картину? Поділіться припущеннями, на які джерела спирався митець, відтворюючи перебіг події в живописі. Які спільні риси помітили на картині і давній гравюрі? Як називається форма держави, якою керують люди, обрані на певний термін? Спрогнозуйте, які переваги отримувало українське суспільство, здобуваючи досвід республіканського управління. Які деталі картини свідчать про драматизм ухвалення рішення під час Люблінського сейму? Поділіться припущеннями, із чим ці драматичні настрої були пов'язані (с. 20).*

2. Запитання до пункту 1 навчального тексту, які спонукають до аналізу історичної події крізь призму інтересів різних тогочасних суспільних груп: *Сформулюйте твердження про причини Люблінської унії для кожної із зацікавлених сторін. Чому частина литовської знаті опиралася унії? Якою була позиція українських князів? Які обставини спонукали українську знать переходити до табору прихильників об'єднання Литовського князівства і Польського королівства? (с. 23).*

3. Система запитань до джерел – уривків із виступу українського князя Костянтина Вишневецького під час сейму в Любліні 1569 р. та з листа віленського каштеляна Григорія Ходкевича до віленського воєводи Миколая Радзивілла, у яких прямо зацентровано на потребі забезпечення рівності прав, свободи віросповідання й тих утисках, проти яких виступала активна частина українського суспільства; крім того,

аналіз уривків скеровано в напрямі оцінки активної громадянської позиції представників тогочасної української еліти: 1. Чому український князь виступав на сеймі «спільних станів Польської Корони зі станами Великого князівства Литовського»? 2. Що мав на увазі князь, коли казав, що належить до народу, який «кожному народові рівний шляхетністю»? 3. Чому князь, на вашу думку, обстоював право на свободу віросповідання та збереження місцевих звичаїв? 4. Як у листі Григорія Ходкевича оцінено перебіг подій червня 1569 р.? На чому ґрунтується така оцінка? Чи вважаєте її об'єктивною?

4. Система завдань до пункту 2 параграфа, спрямована на розвиток правової культури сучасних восьмикласників, яким запропоновано проаналізувати наслідки утворення Речі Посполитої саме в контексті прав, які з'являлися у зв'язку з утвердженням республіканської форми державного устрою: *Скориставшись схемою в тексті параграфа, 1) поміркуйте, чи всі верстви населення брали участь в управлінні державою; 2) аргументуйте чи спростуйте твердження, що Річ Посполита була шляхетською республікою; 3) наведіть докази: а) що влада короля була обмеженою; б) що, попри певні обмеження, влада короля фактично не була слабкою* (с. 26).

5. Система запитань до ілюстрацій, уміщених у рубриці «Це цікаво», що спонукає замислитися про роль особистості в історії, витворення історичних міфів, символізму подій минулого у сприйнятті наступними поколіннями, зв'язку минулого та сучасності: *Роздивіться ілюстрації. 1. Яких історичних діячів зображено на першій ілюстрації? 2. Чому автор обрав саме такий сюжет для втілення ідеї Люблінської унії на третій ілюстрації? 3. Що спільного в сюжетах ілюстрацій, у чому істотна відмінність? Запропонуйте тлумачення зображення на гербі Речі Посполитої, узявши до уваги, що для Польської Корони і надалі символом держави залишався коронований «Білий орел», розташований на червоному полі, а для Великого князівства Литовського – гербовий знак «Погоня», тобто срібний вершник з піднесеним над головою мечем на червоному тлі* (с. 26).

6. Завдання до відео, яке можна переглянути за посиланням <https://cutt.ly/Sevz5aKm>: воно пропонує обрати одного з героїв картини Яна Матейки та поділитися інформацією про нього в загальному колі та, спираючись на текст параграфа, поділитися припущенням, що символізує обраний персонаж (с. 26).

7. Запитання в рубриці «Рефлексія», яке спонукає зробити самостійний висновок на підставі критичного осмислення поданої в параграфі інформації про вагу політичного (громадянського) вибору та його наслідків: *Як ви думаєте, чи можна вважати Люблінську унію закономірним фіналом тривалого історичного процесу, чи подія ця – швидше випадковий збіг обставин, з яких вдало скористалися політичні еліти? Аргументуйте свою відповідь* (с. 26).

Авторський підхід до забезпечення громадянознавчого компонента в підручнику переконливо ілюструє також § 12 «Походження українського козацтва». Змістова частка питань окресленого напрямку сягає в параграфі понад 50 %, а саме:

1) у пункті 1 «Якими були історичні умови формування нового суспільного стану – козацтва?» розкрито соціальну основу козацтва, зацентровано не тільки на військовому складникові їхнього способу життя, а й на господарській діяльності, заснованій на вільній праці та приватній власності, тобто на тих підставах, які лежать в основі суспільної свободи (с. 59–60);

2) уривки з джерел про причини появи козацтва (с. 61);

3) у пункті 2 «Як виникали та що собою являли перші січі?» фрагменти, присвячені виникненню, спорудженню й облаштуванню січей, створених ініціативою і зусиллями самих козаків – активних акторів суспільних процесів, що є свідченням нового принципу суспільних відносин, носієм якого було козацтво;

4) словникова стаття, присвячена поняттю «курінь», яка дає уявлення про добровільність і самоврядність цієї одиниці козацької спільноти;

5) біографічна замітка про Дмитра Вишневецького (с. 63–64).

У завданнях, запропонованих у § 12, частка питань, що стосуються громадянознавчого компонента, становить 50 %, пор.:

1. Запитання в рубриці «Міркуємо» до ілюстрацій із зображенням козаків: *Пригадайте фольклорні твори, героями яких є українські козаки. Якими на підставі цих творів їх уявляєте?*

2. Запитання до пункту 1: *Як той факт, що слово саме тюркського походження дало назву новому суспільному стану на українських землях, пов'язаний із причинами виникнення козацтва?*

3. Завдання до джерел: *«На підставі джерел обміркуйте причини виникнення українського козацтва та заповніть таблицю»* (с. 60). Варто наголосити, що це комплексне завдання має великий розвивальний потенціал, оскільки навчає аналізувати історичні джерела – синтезувати й узагальнювати отриману на їх підставі історичну інформацію, порівнювати її з навчальним текстом, визначати причини історичних подій, аргументувати їх, висловлювати власні судження з приводу перебігу історичних подій та загалом – вектора історичного розвитку, доводити власну думку, будувати зв'язне висловлення з приводу обговорюваної історичної проблеми. Важливо також наголосити, що поява козацтва не була зумовлена лише воєнними загрозами та утисками, а зумовлена радше загальним цивілізаційним поступом на європейських теренах, де із завершенням середньовіччя починають формуватися нові суспільні стани, посилюватися процеси урбанізації, розвитку технологій, науки тощо (див., зокрема, праці Н. Яковенко, Я. Грицака, С. Плохія, Н. Дейвіса та ін.).

4. Система запитань до рубрики «Обговорюємо», присвяченій постаті Дмитра Вишневецького: *Які риси середньовічного лицаря були, за свідченням джерел, властиві українському князеві Д. Вишневецькому? Яким постає він у фольклорі? Поміркуйте, чому українські козаки є уособленням героїзму та вояцької честі* (с. 63).

5. Запитання для аналізу відео, яке можна переглянути за посиланням <https://cutt.ly/ZeUzGJXO>: *Спираючись на відомі вам факти, поясніть, чи мають підстави історики порівнювати козаків із середньовічними лицарями. Обґрунтуйте думку дослідника про закономірність появи козацтва на теренах, де перетиналися християнська та мусульманська цивілізації* (с. 65).

6. Запитання для рефлексії: *Які обставини формування козацтва засвідчують українські народні прислів'я: 1) Де байрак, там і козак; 2) Козак не боїться ні тучі, ні грому; 3) Степ та воля – козацька доля; 4) Козак з бідною, як риба з водою; 5) Козак, як голуб: знявся, та й полинув; 6) Що буде, то буде, а козак панщини робити не буде; 7) Не усе ж то козак, що списа має; 8) Січ – мати, а Великий Луг батько (Зі збірки М. Номиса)?* (с. 65).

Принадно зауважу, що розгортання евристичного потенціалу завдань і запитань, запропонованих в аналізованому параграфі, практично безмежна. Підручник, за нашим глибоким переконанням, не може (та й не має!) у силу об'єктивних причин спроектувати всі можливі варіанти розгортання бесід на уроці – це місія педагога, який забезпечує як організатор навчального процесу реалізацію накреслених у Державному стандарті завдань, корегує розгортання змістових ліній відповідно до умов конкретного учнівського колективу.

Отже, контент-аналіз змісту матеріалів § 1, 4, 12 свідчить про те, що вони цілком побудовані на громадянознавчій інформації та поглиблюють знаннєвий компонент громадянських компетенцій, розкриваючи історичні умови розвитку правових понять, еволюцію усвідомлення представниками різних суспільних верств колективних та

індивідуальних прав, способів їх відстоювання. Крім того, коректність історичних паралелей розвиває критичне мислення, закладає підвалини історичного підходу в оцінці явищ суспільного життя, оскільки прямі паралелі не відповідають сучасному науковому підходові, який обґрунтовує хибність практик, що оцінюють громадянськість та процеси формування національної ідентичності в минулі епохи крізь призму сучасної людини. Переконана, що завдання уроків історії – показати історичні витоки сучасних уявлень про громадянськість, а не вульгаризоване, спрощене припасування до фактів минулого сучасних уявлень, унаслідок чого формуються хибні переконання про те, що люди раннього нового часу мислили категоріями людини початку ХХІ ст.

Створюючи підручник, ми намагалися відібрати такий контент, так структурувати зміст і запропонувати такі завдання, що забезпечило б у строгій відповідності до навчальної програми реалізацію освітньої політики в галузі історії. Наш підхід – висвітлення саме соціальних аспектів історичного розвитку України в ранній період нового часу – має цілісне громадянське спрямування. Звісно, не кожен параграф цілковито надається для висвітлення лише громадянське проблематики. У випадку з параграфом § 12 «Походження українського козацтва» зазначимо, що він має логічне продовження в § 13 «Запорозька Січ – козацька республіка», зміст якого на 100 % покриває цей компонент змісту.

2. Багато вчителів, засвоївши підхід вишівських курсів, за яким їх навчали професії, та при звичайності до формату висвітлення питань культури в українських шкільних підручниках попередніх поколінь, ставляться до уроків культури як до формального додатку до тем політичної історії, нерідко – резервного часу: пропонують школярам опрацювати відповідні параграфи самостійно, а час, відведений на ці уроки, присвятити опрацюванню складніших тем. Та перереформування суспільної свідомості в умовах повномасштабної війни позначено кардинальними змінами у ставленні до культури: з одного боку, нарешті прийшло усвідомлення, що культурна спадщина народу – це найміцніший підмурівок національної ідентичності, а з другого – це потужний інструмент в арсеналі заходів з національної безпеки. Яке місце в підручнику передбачено питанням культури?

Питання розвитку культури як одного з визначальних «зовнішніх» проявів соціального життя є наскрізним у підручнику, стрижневим для викладу змісту курсу. Саме тому культурні факти, явища та процеси, історичні умови їх виникнення та розвитку, проєкція на сучасність розглядаємо не лише на спеціальних уроках, тематично присвячених історії розвитку української культури, а на кожному уроці. Уважаємо за потрібне наголосити, що є прибічниками широкого розуміння поняття «культура» як соціального механізму взаємодії особистості, спільноти із середовищем існування, який забезпечує передавання досвіду та еволюції перетворювальної діяльності. Пропоную для переконливості короткий огляд «культурних» згадок у перших трьох параграфах книжки. Наводжу його, аби продемонструвати системність опрацювання питань культури, просякнутість ними всіх структурних елементів підручника.

§ 1 «Ранній новий час в історії України»

• Постать Юрія Дрогобича (портрет) для пригадування історичних умов розвитку українських земель за середньовіччя. Серед запитань до ілюстрації є, зокрема, й таке: *Які історичні умови розвитку українських земель уособлюють його життя та діяльність?* (розвиток української культури в контексті європейської, зокрема навчання українців у західноєвропейських університетах, багатомовність; становлення національної школи – освітні традиції, започатковані за Руси тощо).

- Обговорення уривка з праці Нормана Дейвіса з акцентом на світоглядному зламі в суспільствах раннього нового часу, який уможливив культурне піднесення, відоме як Високе Відродження.

- Окремий абзац навчального тексту, із загальною характеристикою культурних процесів у період раннього нового часу: *Ранній новий час приніс відчутні зміни і в культурне життя України. Завдяки ідеям Реформації з'явилися нові навчальні заклади – братські школи, колегіуми, академії, набуло поширення книгодрукування, українською мовою перекладено Святе Письмо, що започаткувало новий етап у її розвитку* (с. 5).

- Фрагмент у навчальному тексті про дослідників періоду із інформацією про багатогранність діяльності вчених-енциклопедистів, зокрема М. Костомарова, який не тільки здійснював наукові дослідження, а й популяризував їх у літературній творчості, створивши цілу галерею національних героїв, збагативши ними європейський пантеон (с. 6).

- Фрагмент у навчальному тексті про козацьке літописання, відео, присвячене цьому культурному феноменові та запитання: *Про що свідчить розвиток традиції літописання за часів козацтва?* (с. 7).

- Замітка в рубриці «Це цікаво» за текстом праці О. Апанович про традиції будівництва фортифікацій, зокрема дерев'яних, які зберігалися і розвивалися в українських містах від часів Русі (питання будівництва укріплень є, безперечно, комплексним, адже стосується і політичної історії, і військового мистецтва, але навряд чи можна заперечувати, що це передусім питання матеріальної культури, архітектури, технологій).

§ 2 «Українські землі як об'єкт претензій держав Європи й Азії в першій половині XV ст.»

- Цей параграф є прикладом того, як пам'ятки культури можуть слугувати провідником до питань політичної історії, оскільки тему про територіальні претензії сусідніх держав пропонуємо розпочати з обговорення тогочасної картини (1520–1534 рр.) невідомого художника, імовірно, з кола Лукаса Кранаха Старшого, – «Битва під Оршею».

- Портрет князя Костянтина Острозького, методична доцільність якого є більш ніж прозорою: портрет розміщено поряд із джерелами, які розповідають про князя, а завдання до них передбачає визначення ролі князів у тогочасному суспільному житті та політичних подіях (портрет, крім іншого, є цінною пам'яткою культури, джерелом дослідження тогочасної побутової культури, зокрема моди).

- Завершення уроку так само сконцентроване навколо обговорення пам'ятки культури – ілюстрації із Статуту Яна Ласького, 1506 р. за запитаннями, що заторкують і культурну площину: *Як малюнок свідчить про відносини Литви та Польщі на початку XVI ст.? Яка подія визначила такі відносини? Де зображено короля, кого – навколо нього? Про що свідчать зображення гербів?* (с. 14).

§ 3. Соціально-економічний розвиток українських земель у першій половині XVI ст.

- Обговорення особливостей розвитку міст, умов життя в них за панорамним зображенням Львова та текстовим джерелом – свідченням очевидця: *Роздивіться ілюстрацію та прочитайте уривок із джерела, поданий як коментар до неї. Що вам відомо про розвиток українських міст у XV – на початку XVI ст.? Які історичні процеси зумовили розбудову старих і появу нових міст у той період? З чим пов'язані зміни в міській забудові? Як змінилося життя мешканців міст на українських теренах (порівняйте з фактами з історії Русі)?*

- Ілюстрації фактів культурного життя того часу (ілюстрації з тогочасних західноєвропейських книжок із зображенням ремісників, сторінка Першого Литовського статуту (1529 р.), портрет Василя-Костянтина Острозького невідомого художника XVIII ст.).

- Запитання, що спонукає порівняти факти про культурний розвиток українського та західноєвропейського суспільств тих часів: *Чим українське суспільство того періоду було подібним до західноєвропейських, а чим відрізнялося від них?* (с. 17).

- Питанню розвитку матеріальної культури (зокрема й господарства) присвячено цілий пункт навчального тексту.

- Завдання за ілюстраціями–малюнками з тогочасних європейських книжок із зображенням ремісників: *Спираючись на текст підручника та скориставшись додатковими джерелами інформації, напишіть лист від імені ремісника певного фаху про його життя в одному з українських міст* (с. 20).

У підручнику пропонуємо систему завдань, які розкривають тяглість культурного розвитку українського народу, зв'язок між поколіннями та спадковість культурних традицій. Наведемо кілька показових прикладів.

§ 6. «Церковні та релігійні проблеми в Україні XVI ст.»

Завдання до уривка з «Порядку шкільного» Львівської братської школи, 1587 р.): *Прочитайте уривок з джерела. Про які права та обов'язки тогочасних учнів ви дізналися? Що зі шкільних звичаїв збереглося донині, а що змінилося? Які моральні цінності прагнули плекати братчики в тогочасних школах? Які з цих цінностей суголосні з ідеями Високого Відродження?* (запитання спонукають до висновку про тяглість культурних традицій, зв'язок сьогодення з минулим, акцентують на зв'язках української культури із західноєвропейською, зокрема з ідеями Високого Відродження).

§ 14. «Побут і військова майстерність українського козацтва»

- Завдання в рубриці «Допитливим»: *Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/SeUzTP6c> або кодом, перегляньте фрагмент з фільму «Вогнем і мечем», знятого за однойменним романом класика польської літератури Генрика Сенкевича. Якими деталями збагатилися ваші уявлення про козацький табір? Які історичні факти про військову майстерність козаків обіграно в запропонованому для перегляду епізоді? Поділіться припущеннями, чому для музичного супроводу сцени бою обрано козацький марш. Яким настроєм сповнений музичний твір? Чи подобається він вам? Які риси козацького характеру уособлює?* (запитання спонукають скористатися знаннями з теми для оцінки мистецького твору сучасності, знятого за твором зарубіжної літератури, який за оновленою програмою запропонований українським школярам для ознайомлення, замислитися про синкретичний характер сучасної кінематографії, поділитися враженнями про музичний твір, знаковий для української культури, висловити власне ставлення до побаченого і почутого, поміркувати про творчий потенціал фактів української культури).

§ 15. «Реєстрове козацтво. Козацькі повстання кінця XVI ст.»

- Завдання до рубрики «Це цікаво»: *Прочитайте уривок з поеми Тараса Шевченка «Івана Підкова», що увійшла до першого видання «Кобзаря» 1840 р. Яким уявляєте козацького керманіча на підставі тексту? Як у поезії передано дух козацького побратимства, що визначав життя і побут запорожців? На підставі тексту підручника, поеми Т. Шевченка та додаткової інформації запропонуйте сюжет для історичного коміксу, присвяченого подіям за участі Івана Підкови* (запитання спонукають замислитися про те, чому факти козацької історії слугували джерелом для творчості Т. Шевченка, у чому причини героїзації козацьких керманічів, який їхній внесок у концептуалізацію поняття «козацький характер», яка їм належить роль у

збереженні національної пам'яті; запропоноване також творче завдання зі створення коміксу).

§ 16. «Походи козаків першої чверті XVII ст.»

• Завдання до замітки та ілюстрацій у рубриці «Це цікаво»: *Роздивіться ілюстрації, прочитайте коментарі до них та замітку. У чому цінність книжки, про яку довідалися, як історичного джерела? Що визначає її мистецьку унікальність? Якими деталями на підставі прочитаного варто доповнити характеристику гетьмана як історичного діяча?* (спонукає до аналізу візуальних історичних джерел, що є пам'ятками культури, висловлення особистого ставлення до них як до мистецьких творів та цінних джерел історичної інформації, пропонує замислитися про ставлення до історичного діяча за часу його життя та пояснення причин цього).

§ 19. «Культура першої половини XVII ст.»

• Завдання до відео в рубриці «Допитливим»: *Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/eeUTwt4y> або кодом, перегляньте відео про народну картину «Козак Мамай». Про що свідчить поява та надзвичайна популярність цього мальованого сюжету? Що в розповіді про картину вразило найбільше? Обговоріть у загальному колі ідеї коміксу про пригоди козака Мамаю. За бажання, намалуйте один чи кілька епізодів, взоруючи стиль народної картини* (відео інформує про феноменальний факт української культури; спонукає замислитися, чому народна картина набула особливої популярності за часів, коли козацтво вже ліквідували; запитання спонукають замислитися, чому сюжет картини, її герой та образи належать до архетипів української культури; заохочує ділитися особистими враженнями, висловлювати судження, аргументувати відповідь, спираючись на отримані знання, висувати версії та інтерпретувати факти; спонукає до творчої діяльності).

§ 24. «Военно-політичні події 1650–1653 рр.»

• Зміст замітки в рубриці «Це цікаво» та ілюстрація: у замітці викладено основні факти біографії Івана Богуна, при цьому розповідь побудовано на свідченнях тогочасних джерел з ворожого табору, фольклорних творах та романі у віршах Ліни Костенко «Берестечко»; текст проілюстровано портретом Богуна роботи сучасної української художниці, яка працює в жанрі історичного портрета Н. Павлусенко. Тож зміст замітки спонукає до роздумів про життєвий приклад історичної особистості, якою захоплювалися навіть вороги, яка надихає до творчості сучасних митців. Запитання до тексту акцентують його дидактичний потенціал, пор.: *На підставі ілюстрації та замітки складіть розповідь про Івана Богуна. Як характеризує цього історичного діяча той факт, що він став героєм фольклорних та літературних творів?*

§ 35. «Пилип Орлик і його Конституція»

• Зміст замітки в рубриці «Це цікаво», присвяченої поемі Лесі Українки «Бояриня»: зокрема, стисло викладено сюжет твору, що розкриває глибоку ментальну прірву між московською та українською культурою, акцентовано на його антиколоніальному пафосі. А запитання до замітки пов'язують проблематику твору Лесі Українки з історичними подіями, про які діти довідалися з параграфа, пор.: *Прочитайте уривок з наукової розвідки. Про який твір Лесі Українки в ньому йдеться? Як сюжет цього твору пов'язаний з матеріалом уроку? Що в змісті поеми Лесі Українки, про яку йдеться, пояснює багатолітню заборону цього твору – спершу в Російській імперії, а згодом в СРСР? Чому російський царат зреагував на повстання І. Мазени хвилею терору? Спираючись на історичні факти, про які довідалися на уроках теми, визначте події, які засвідчили намір московського царату підкорити українські землі* (запитання спонукають замислитися про роль культури як механізму спротиву колонізаторській політиці, дають змогу простежити відгомін російської політики терору як механізму підкорення і в сучасній російсько-українській війні).

Висвітлюючи теми культури, прагнули не просто констатувати історичний розвиток літератури, мистецтва, але й показати особливість культурних процесів у конкретний історичному час на території українських земель. До кожного періоду козацької доби запропоновано один, а то і два параграфи, присвячені особливостям розвитку культури на українських землях саме в цей період: у змісті цих параграфів не лише констатуємо, «що було збудовано, що написано» (хоч і це важливо, бо саме знання пам'яток слугує основним критерієм для оцінювання сформованості в учнів уміння орієнтуватися в історії розвитку української культури), а й чим це було зумовлено; які мистецькі стилі, традиції є визначальними; що змінилося в порівнянні з попереднім періодом. Підтверджу це прикладами з тексту параграфів, присвячених темі культури, першого розділу.

§ 8. «Культурно-освітнє життя та книговидавництва на українських землях у XVI ст.»

- Завдання в рубриці «Міркуємо» до ілюстрацій сторінок «Букваря» Івана Федорова та друкарського верстата майстра: *Які події, винаходи, люди та історичні процеси пов'язують зображення? Чому одним з перших українських стародруків став «Буквар»? Підтвердіть словами з джерела, що в тогочасному суспільстві усвідомлювали значення розвитку освіти. Які відомі вам історичні факти підтверджують цей висновок?* (розгляд явища культури у контексті винаходів доби, світогляду того часу, загальноєвропейського тла та персоналій).

- Фрагмент тексту в пункті 1 «Чим уславилась Острозька академія?»: *Поширення ідей Реформації зумовило появу протестантських шкіл. Вони, зокрема, були засновані в Гоці, Белзі, Львові, Берестечку, Хмільнику. Створювали свої школи та колегіуми і єзуїти. Розгортання мережі єзуїтських колегіумів спонукало українців до оновлення власної системи освіти, що знайшло втілення в діяльності братських шкіл.*

Про масштаби змін у культурно-освітній царині свідчить діяльність острозького культурно-освітнього осередку. Його було створено з ініціативи князя В.-К. Острозького. Основним інструментом реалізації задумів князя мала слугувати школа, яку було створено в Острозі 1576 р.» (с. 44) (розгляд фактів культури на широкому європейському тлі – у зв'язку з реформаційним рухом та із визначенням ролі особистостей).

- Фрагмент тексту в пункті 1 «Чим уславилась Острозька академія?»: *Ректором Острозької академії був Герасим Смотрицький – знавець літератури, поет, письменник. На запрошення В.-К. Острозького він прибув до Острога та очолив гурток учених, які готували до друку Острозьку Біблію. Г. Смотрицький був головним перекладачем і упорядником цього видання* (с. 45) (розповідь про розвиток культури у зв'язку з діяльністю історичних осіб із визначенням ролі та місця кожного).

Серед вихованців Острозької академії було багато видатних особистостей: Йов Борецький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Максим і Степан Смотрицькі, сини Герасима Смотрицького. Максим (Мелетій) став знаним ученим, письменником, церковним діячем, Степан залишився священником в Острозі, працював на ниві освіти. Про інших вихованців Острозької академії дізнається на наступних уроках, адже багато хто з них був активним учасником подій української історії. Славний навчальний заклад відродили в незалежній Україні: сьогодні це Національний університет «Острозька академія».

- Фрагмент тексту в пункті 2 «Як книжні пам'ятки відбивають стан розвитку української мови?»: *Протягом XVI ст. відбулися важливі зрушення в розвитку української мови. Вони стосувалися насамперед мови літературної. Окрім церковнослов'янської мови, застосовували книжну (літературну) староукраїнську (у другій половині XVI ст. її називали простою мовою).*

Проста мова була наближена до мови розмовної. Використовували її надзвичайно широко в судових та урядових документах, полемічних та ораторсько-проповідницьких творах, поезії, літописах. Церковні книги й надалі писали церковнослов'янською мовою, яка залишалася не зрозумілою народові. Саме тому для потреб церкви почали застосовувати просту мову. Тож від другої половини XVI ст. почали з'являтися переклади простою мовою церковних текстів. Першою відомою книгою Святого Письма, перекладеною староукраїнською мовою, є Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. У пам'ятці засвідчено фонетичні, граматичні, лексичні й синтаксичні особливості живої української мови XVI ст. Перекладач не лише замінював церковні слова тогочасними розмовними, зрозумілими українцям, а й вдавався до тлумачень, добирав синоніми. Цій меті слугували так звані глоси, які писалися дрібним письмом» (с. 47) (докладна характеристика змін у мовній ситуації періоду, змін у розвитку української мови як основного чинника розвитку книжної культури).

§ 9. «Містобудування, архітектура та образотворче мистецтво»

- Система запитань до ілюстрацій і коментаря в рубриці «Міркуємо»: *Спираючись на фото та уривок з джерела, схарактеризуйте нову систему міської забудови, яку почали застосовувати в XVI ст. На які деталі в облаштуванні міського простору звернув увагу автор джерела? Що його особливо вразило в тогочасному Львові? Зверніть увагу, що історичний центр Львова навколо площі Ринок у 1998 р. включено до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Поміркуйте, чому історична забудова міст перебуває під захистом. Чому такі місця приваблюють туристів?* (на підставі уважного вивчення ілюстрації та читання коментаря спонукаємо учнів визначити нові риси міської забудови у порівнянні з часами середньовіччя, пропонуємо замислитися про цінність історичної забудови для збереження культурної пам'яті, заохочуємо поділитися міркуваннями про заходи зі збереження культурної спадщини та власні враження від відвідання – віртуального і реального – архітектурних пам'яток).

- Перший пункт параграфа «Якими були особливості містобудування XVI ст.?» містить вичерпну інформацію для відповіді на запитання, винесене в заголовок. Виклад починаємо із характеристики змін у міській забудові у зв'язку із поширенням магдебурзького права, пор.: *З поширенням магдебурзького права в українських містах дедалі частіше стали застосовувати елементи регулярної забудови, яка передбачала чітку, відповідно до геометричної сітки, розташування основних будівель та ансамблів – головної площі, кварталів, вулиць* (с. 49). Далі йдеться про втілення цього архітектурного принципу в міській забудові Львова. Окремо наголошено на західноєвропейському впливові, пор.: *Містобудування тієї доби, передусім на західних українських землях, зазнавало відчутного впливу мистецького стилю ренесанс* (с. 49) із переліком львівських пам'яток. Зауважено, що у церковному будівництві на українських землях, як і раніше, частіше використовували дерево. Проте вціліло споруд з дерева небагато (с. 50).

- Система запитань до навчального тексту цього параграфа акцентує увагу саме на особливостях розвитку архітектури зазначеного періоду, регіональних особливостях та на локалізації пам'яток: *Чим зумовлені зміни в міській забудові на початку ранньомодерної доби? Що було характерним для будівництва оборонних споруд? Де розташовано найвідоміші архітектурні пам'ятки доби?*

- Завдання в рубриці «Обговорюємо» пропонує дослідницьку роботу на підставі аналізу зображення Меджибізького замку з визначення особливостей нового архітектурного явища доби – замків-палаців: *На підставі ілюстрації і коментаря до неї поясніть, що являли собою замки-палаці. Поділіться припущеннями, чому такий тип споруд почав набувати поширення в XVI ст. Чим ці споруди відрізняються від*

давніших фортець, а чим подібні до них? (завдання побудоване з опертям на досвід восьмикласників, адже, вивчивши уважно предмет дослідження, вони мають зробити висновок про те, чим подібні нові споруди до фортець епохи середньовіччя, а чим відрізняються від них; поділитися припущеннями про появу цього типу архітектурних споруд саме в XVI ст. – соціальні причини, розвиток технологій та військової справи).

- Аналогічна логіка закладена в тексті пункту 2 «У чому своєрідність образотворчого мистецтва доби?», а запитання до нього спонукають до широких висновків-узагальнень на підставі знань про мистецькі ідеали епохи Високого Відродження та Реформації», пор.: *Простежте зв'язок між ідеями Високого Відродження та Реформації в розвиткові скульптури, образотворчого та книжкового мистецтва. Як у XVI ст. розвивався іконопис? Чому появу гравюри пов'язують з початками книговидання? Скільки років тому на наших землях було створено першу книжкову гравюру?* (із переліку запитань добре видно, що акцентовано саме на особливостях мистецьких пам'яток доби, а не на конкретних пам'ятках).

- Завдання до відео в рубриці «Допитливим» на підставі віртуальної екскурсії пропонує, зокрема, таке: *Які архітектурні пам'ятки, відомі вам з матеріалів уроку, побачили на макеті? Які деталі міської забудови збагатили ваші уявлення про розвиток містобудування та архітектури за того періоду? Розіграйте в парах діалог під час пішохідної екскурсії Львовом, поділившись враженнями від побаченого.*

3. Історичний фактаж, що його охоплює програма курсу історії України у 8 класі, настільки насичений і щільний, що, здається, сам лише описовий виклад здатен значно перевищити прийнятний обсяг навчальної книжки... Перелік імен історичних діячів доби такий великий, що годі сподіватися на релевантну оцінку постатей відповідно до їхнього впливу на події та процеси. Утім, програмовий результат навчання передбачає вміння здобувачів освіти обґрунтовувати вплив людських вчинків, суспільних ідей, технологічних змін на перебіг історичних подій, явищ і процесів. Як у підручнику забезпечено цей результат?

Щодо суспільних ідей, технологічних змін, то, переконана, що наведених вище прикладів достатньо для переконливого висновку про неформальне втілення у змісті і методичному апараті нашого підручника програмових засад (уже йшлося, зокрема, про вплив ідей Високого Відродження, Реформації, магдебурзького права на зміни в міській забудові; винайдення книгодрукування на розвиток книжної культури в Україні тощо). Тож дозволю собі пильніше зосередитися на історичних постатях. Із фрагментів, наведених у якості прикладів вище, показовим є дидактичне опрацювання постаті князя Острозького (відповідні фрагменти підручника вже цитувала).

Гуманістичний вимір опрацювання постатей козацької доби, який пропонуємо в підручнику, добре ілюструє завдання про суперечливу оцінку діяльності Богдана Хмельницького в творчості Т. Шевченка (с.135). Прочитуємо лише завдання: *«Прочитайте замітку. Поділіться припущеннями, чому в історичній перспективі підписання договору козацького уряду з Московією мало згубні наслідки для української державності. Як думаєте, чи міг Б. Хмельницький їх передбачити? Які факти, що про них довідалися на уроці, вказують на негативний для України подальший розвиток подій? Які групи в українському суспільстві могли розвивати ідеї, що збереглися до середини XIX ст. й послужили підставою для критики політичних заходів Б. Хмельницького, утіленої в поетичній формі Т. Шевченком?»*

Чимало запитань і завдань стосуються діянь українських гетьманів – наступників Б. Хмельницького.

Наведу лише деякі запитання:

- Чому, незважаючи на перемогу під Конотопом, І. Виговський не зміг покласти край проявам громадянської непокори та утримати гетьманську булаву? (с. 149);
- Чи можна вважати виступ гетьмана І. Виговського та більшості старшини проти Москви порушенням українсько-московського договору 1654 р.? Свою думку підтвердіть фактами (с. 150).
 - Оцініть діяльність гетьмана І. Виговського як історичного діяча (с. 152).
 - Прочитайте уривок з джерела. Про яку подію згадує у своєму листі І. Брюховецький? Навіщо гетьман звертається до впливового російського вельможі з таким листом? Як це характеризує І. Брюховецького? (с. 156).
 - Кого з гетьманів стосується свідчення сучасників: а) «У нас у предках бояр не було, а він заводить нові порядки, а вольності наші всі отходять»; б) «Хай іде до лихого, як з нами не хоче жити, а злякавшись, клобуком покриває голову»? Оцініть діяльність кожного як історичного діяча (с. 158).
 - Навіщо І. Брюховецький розсилав листи до містян і козаків, повідомляючи про розрив із Московією в лютому 1668 р.? Як гетьман пояснював свою прихильність до пропозиції П. Дорошенка почати готувати повстання проти московських залог, щоб розірвати Московський договір 1665 р. й об'єднати дві Гетьманщини? Поділіться припущеннями, чи була властива політичним крокам І. Брюховецького суперечливість. Із чим це було пов'язано? Як це позначилося на його особистій долі? (с. 161).
 - Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/feLf1P8D> або кодом, перегляньте відео про гетьмана Петра Дорошенка. Що нового дізналися про цього діяча? Чи поділяєте оцінку, яку дав П. Дорошенку український історик В. Антонович: «Не дрібний егоїзм, не змагання до наживи й особистих вигод керувало цим гетьманом: він щиро дбав про добро рідного краю»? Відповідь обґрунтуйте, спираючись на матеріал уроку (с. 164).
 - Прочитайте уривки з джерел. Про яку подію йдеться в *тексті 1*? Яким є ставлення П. Дорошенка до цієї події, що він засуджує й до чого закликає? Як гетьман пояснює причини прийняття турецької зверхності (*текст 2*)? Які наслідки мали обидві події для становища України? (с. 168).
 - Прочитайте уривки з джерел. На підставі документів зробіть висновок про ставлення до П. Дорошенка сучасників. Чому попри підтримку населення гетьман визначає своє врядування як «печальне»? Наведіть історичні факти, що підтверджують або спростовують образ П. Дорошенка як «сонця Руїни». Як ви ставитеся до героїзації історичних постатей? Поділіться припущеннями, чому виникають національні історичні міфи (с. 168–169).
 - Оцініть діяльність кошового отамана І. Сірка як історичного діяча (с. 177).
 - Прочитайте уривок з джерела та роздивіться ілюстрації. Які деталі зі спогадів дипломата свідчать про високий рівень освіченості та великий політичний досвід гетьмана І. Мазепи? Які особисті якості, на вашу думку, сприяли тривалому перебуванню гетьмана при владі? (с. 184).
 - Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/heLgfrgE> або кодом, перегляньте відео, присвячене гетьманові І. Мазепі. Як відео допомогло вам краще зрозуміти обставини, які вплинули на рішення І. Мазепи про повстання проти московської влади? Яку мету ставив гетьман? Спрогнозуйте, як поразка повстання І. Мазепи позначилася на майбутньому становищі українських земель у складі Московської держави (с. 185).
 - На підставі коментаря поміркуйте, яке символічне значення мало вручення шведським королем гетьманського клейноду Пилипові Орлику, обраному на посаду на чужині. Поділіться припущеннями, яку мету прагнув утілити П. Орлик за свого гетьманування (с. 186).
 - Відповідно до своїх релігійних переконань П. Орлик уважав війну найтяжчим людським гріхом. З огляду на це його життя видається глибоко трагічним, бо діяв він

зادля пошуку підтримки серед європейських держав у воєнній операції для визволення України з-під влади московського царя. Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою долі гетьмана? (с. 192).

- Прочитайте замітку. Як життєвий шлях та діяльність Феофана Прокоповича відбивають історичні умови розвитку українських земель? Поділіться припущеннями, чому цей діяч пристав на пропозиції московського царя. Поміркуйте, чи мав він можливість обрати інший життєвий шлях. Які зміни відбулися в церковній сфері за життя Феофана Прокоповича і як ці зміни зумовлені політикою московського царату щодо українських земель (за потреби поверніться до параграфа 34)? (с. 200).

- Поділіться міркуваннями про те, чи могла доля наказного гетьмана П. Полуботка скластися інакше. Чому? (с. 210).

- Оцініть діяльність гетьмана К. Розумовського. Поміркуйте, чи можна тлумачити ідею встановлення спадкового гетьманства як прагнення української старшини створити державу монархічного типу, що передбачало б у майбутньому повний вихід України-Гетьманщини зі складу Російської імперії та утворення самостійної Української держави. Відповідь обґрунтуйте (с. 215).

Звертаю увагу вчителів і на електронний додаток до підручника, де також запропоновано низку завдань, які цілком підпорядковані досягненню визначеного Держстандартом очікуваного результату навчання:

§ 8, завдання 4: Перегляньте анімаційну історію про Василя-Костянтина Острозького. З якими подіями, що про них дізналися під час вивчення теми, пов'язане його ім'я? Дайте оцінку діяльності князя Василя-Костянтина Острозького як історичного діяча, скориставшись пам'яткою «Як давати оцінку історичній постаті», яку вміщено в «Додаткових матеріалах».

§ 18, завдання 4: Перегляньте відео про Івана Сулиму. Що в життєписі козацького гетьмана зацікавило найбільше? За які заслуги він був нагороджений Папою Римським? На основі матеріалу підручника та відео підготуйте біографічну довідку про І. Сулиму. Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, дізнайтеся, що поєднує козацького ватажка І. Сулиму і село Сулимівку на Київщині. Поділіться результатами пошукової роботи в загальному колі.

§ 22, завдання 4: Перегляньте відео. Використовуючи набуті знання та інформацію з відео, складіть історичний портрет М. Кривоноса, скориставшись порадами «Як давати оцінку історичній постаті», яку вміщено в «Додаткових матеріалах». За потреби зверніться до «Енциклопедії історії України», посилання на електронну версію якої вміщено в «Додаткових матеріалах».

§ 32, завдання 3: Петро Дорошенко став героєм багатьох літературних творів, зокрема п'єси Людмили Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко» (1911 р.). Знаменитий український композитор Микола Віталійович Лисенко написав до цієї п'єси «Марш гетьмана Дорошенка». Прослухайте цей музичний твір. Які емоції він у вас викликає? За прагнення об'єднати Україну гетьмана Дорошенка називають «сонцем Руїни». Чи виправдана така характеристика? Свою відповідь обґрунтуйте. Складіть історичний портрет гетьмана Петра Дорошенка, скориставшись порадами «Як давати оцінку історичній постаті», які розміщено в «Додаткових матеріалах».

§ 34, завдання 3: Прослухайте думу «Всі покою щиро прагнуть» у виконанні Тараса Компаніченка й гурту «Хорея Козацька» та прочитайте уривок з праці історика Олександра Оглоблина. Авторство цієї думи, створеної 1698 р., приписують Іванові Мазепі. Твір відображає тогочасне становище українських земель. У ньому, зокрема, ідеться про поділ України між трьома державами. Який вихід із тогочасного стану України пропонується у думі? Чи можна назвати її політичною програмою гетьмана Івана Мазепи? Відповідь обґрунтуйте.

§ 35, завдання 3: Перегляньте відео про Костя Гордієнка. Якою була його участь у повстанні гетьмана Івана Мазепи? Як склалася його подальша доля? На основі відео та додаткової літератури підготуйте презентацію про Костя Гордієнка та презентуйте її в загальному колі.

§ 35, завдання 4: Свою відданість ідеї незалежності України Пилип Орлик прищепив синові Григору, який після смерті гетьмана став лідером української політичної еміграції. Завдяки зусиллям Григора Орлика українська проблема ще тривалий час була предметом уваги європейської дипломатії... Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, підготуйте біографічну довідку про Григора Орлика та презентуйте її в загальному колі.

4. У Державному стандарті та розроблених на його основі модельних навчальних програмах, у порівнянні з попередніми роками, конкретизовано вимоги щодо розвитку в здобувачів освіти критичного й системного мислення. Укладачі програм тепер з-поміж очікуваних результатів пропонують набір формулювань, що свідчать, на їхню думку, про набуття учнями та ученицями відповідних навичок. Наприклад, такі вимоги: «спираючись на логіку причиново-наслідкових і просторових зв'язків, прогнозує подальший перебіг подій, явищ, процесів та оцінює можливі зміни в житті українського народу», «пояснює залежність перебігу історичних подій, явищ і процесів від людських вчинків та панівних суспільних ідей», «формулює і аргументовано висловлює, відстоює у дискусії власні погляди та переконання щодо впливу ключових політичних подій історичного періоду на становище та подальший розвиток українського суспільства». Як у підручнику забезпечено реалізацію зазначених вимог?

У нашому підручнику системно пропонуємо завдання, що починаються словами *«Поділіться припущеннями»*, що є синонімічними варіантами тих, які пропонують використовувати методисти – *«уявіть...»*, *«а що б було, якби...»*. Думаю, переконливим є такий факт: пошукова система подає в тексті підручника 39 точних збігів цього словосполучення (а є й такі, де подане формулювання запропоноване в іншому контекстуальному оточенні).

У підручнику також пропонуємо завдання, які починаються настановою *«спрогнозуйте»*, яка є синонімічною до неоковирного *«запропонуйте власне вирішення питання»*.

5. Ключовою вимогою до сучасних шкільних підручників є їхня відповідність засадам компетентісного навчання. Напевно, сьогодні немає навчальної книжки для школярів, яка б не відповідала цим засадам. І все-таки вчителі мають вибрати той підручник, який є, так би мовити, найбільш компетентісно орієнтованим у порівнянні з іншими. Чи маємо підстави говорити, що таким серед запропонованих на ринку навчальної літератури підручників з історії України для 8 класу є підручник видавництва «Генеза»?

Авторська концепція, сформульована ще Віталієм Власовим і втілена ним як новаторська, передбачає принциповий виклад матеріалу курсу через системну роботу над предметними та ключовими компетентностями. Саме тому рубрикація тексту здійснено за формами пізнавальної діяльності учнів: рубрика *«Міркуємо»* (аналітичні, пошукові завдання; вправи на побудову версій історичного розвитку; вияскравлення нового – парадокс пізнання), *«Досліджуємо»* (аналіз джерел, розвиток критичного мислення, вибудовування причиново-наслідкових зв'язків), *«Обговорюємо»* (застосування знань для розв'язання історичної проблеми, навички аргументації, побудови тверджень, обговорення версій розвитку), *«Це цікаво»* і *«Допитливим»* (застосування набутих знань і сформованих вмій та навичок у нових умовах,

креативна діяльність), «Оцініть себе» (вдосконалення навичок вчитися, самоперевірка й самооцінювання).

У кожному параграфі запропоновано завдання для розвитку всіх предметних компетентностей: картографічної (навіть, якщо у параграфі немає карти, то є завдання на локалізацію подій у просторі), системною є робота над історичними поняттями та термінами (відповідні завдання в кожному параграфі в рубриці «Оцініть себе», проте багато їх і в основних рубриках), хронологією (теж у кожному уроці пропонуємо або розв'язати, або скласти хронологічні задачі, укласти хронологічні таблиці різного типу тощо), встановленням причиново-наслідкових зав'язків, розвитку критичного та системного логічного мислення, навичок творчої діяльності, пізнавальної самостійності та активності. Компетентнісне спрямування мають усі запропоновані проекти.

6. Важливим показником очікуваних результатів навчання історії є цінності. А в умовах деколонізації змісту шкільних курсів та їхньої форми – це найефективніший інструмент забезпечення виховного потенціалу шкільної освіти, безпосередній вияв зв'язків із сьогоденням та досвідом здобувачів освіти, відповідь на соціальний запит. Як у підручнику приділено увагу формуванню ціннісної сфери здобувачів освіти? Чи це відбувається імпліцитно – так би мовити через підтекст, як це часто траплялося в попередніх підручниках?

Ціннісно орієнтовані завдання пропонуємо в кожному параграфі, подекуди є кілька таких запитань та завдань на параграф. Для прикладу пропоную розглянути параграфи 44 та 45.

§ 44. «Розвиток освіти, науки та музичної культури у 20–90-х роках XVIII ст.»

• Завдання до низки наведених афоризмів Г. Сковороди: *Прочитайте афоризми Г. Сковороди. Поясніть один з крилатих висловів, який вважаєте суголосним своїм думкам. Чому Г. Сковороду називають українським Сократом?* (с. 239).

• *Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/xELkQLVS> або кодом, перегляньте відео, присвячене Г. Сковороді. Які з відомих вам фактів життяпису Сковороди обіграно у відео, а що довідалися нового? Яку філософську ідею Г. Сковороди автори використали як стрижневу в сюжеті? Чи вважаєте її слушною?* (с. 239).

§ 45. «Архітектура та образотворче мистецтво»

• *Роздивіться ілюстрацію на с. 240, прочитайте коментар та перегляньте відео, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/EeLkEloc> або кодом. У чому унікальність пам'ятки, про яку йдеться? Чому козацькі гетьмани та старшина опікувалися будівництвом церков? У чому своєрідність козацького бароко – стилю, яскравим взірцем якого є і Троїцька соборна церква в Самарі? Спробуйте дати відповіді на запитання, які поставив у цитованому уривкові Олесь Гончар.*

Запитання, яке поставив О. Гончар: «Все відійшло, зостався лише оцей довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики... Ох, важко буде встояти собору!.. А нащадки ж прийдуть, спитають колись: ану, якими ви були? Що збудували? Що зруйнували? Чим ваш дух трепетав?».

• *Про яку пам'ятку йдеться в уривкові з роману О. Гончара: «У цьому творінні поєдналося все, гармонійно злилось, і виникла велика, вічна поезія. В отому гроні соборних бань живе горда, нев'януча душа цього степу. Живе його задума-мрія, дух народу, його естетичний ідеал... Нас не буде, а дев'ятиглав цей стоятиме, повинен стояти!.. такий витвір належить не тобі, не мені, точніше, не тільки нам...»?* Запропонуйте завершення міркувань письменника, доповнивши цитату власними роздумами (с. 242).

• Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Доберіть якомога більше прикметників на позначення барв зображеної ікони. Відтінки якого кольору переважають? Скільки відтінків цієї барви змогли назвати? Чому подану пам'ятку визначають як «останній, вершинний, твір українського релігійного малярства Лівобережжя»? Поділіться припущеннями, із чим пов'язаний занепад цього самобутнього мистецтва. Чому імперська влада прагнула контролювати розвиток мистецтва на підкорених українських землях? (с. 245).

Ціннісно орієтованими є завдання до всіх проєктів, запропонованих у підручнику, адже ні підготування до участі в дебатах (проєкт до теми 1), ні створення коміксу (проєкт до теми 2), ні складання тексту та втілення інсценізації про один день із життя гетьмана Богдана Хмельницького (проєкт до теми 3), ні розповідь про козацьких керманічів на підставі їхніх портретів (проєкт до теми 4), ні укладання хроніки наступу Російської імперії на козацьку автономію (проєкт до теми 5), ні написання «сторії» за сюжетами козацької історії (підсумковий проєкт до курсу) не можливі без окреслення й аргументації власного ставлення, до чого спонукають і настановчі інструкції.

7. Одна з проблем, з якою стикаються автори сучасних шкільних підручників, пов'язана зі змінами в читанні, зокрема із втратою дітьми та підлітками здатності читати великі за обсягом тексти. Намагаючись розв'язати цю проблему, автори дедалі частіше вдаються до фрагментації тексту. Сучасні підручники – це часто текстові колажі, що складаються з коротких рубрик. Така практика справді дає змогу зменшити обсяг пропонованих для читання текстових одиниць і зменшити час для опрацювання завершеного текстового фрагмента, але водночас негативно позначається на системності викладу. Як цю суперечність розв'язано в підручнику?

Текст підручника історії України для 8 класу є типовим для сучасних видань для школярів зразком гіпертексту: виклад, що подає як цілісну текстову структуру елементи навчального оповідного тесту (пункти параграфа), уривки з джерел, замітки, формулювання (умова) завдань, запитання (у нашому підручнику це завжди ланцюжок питань, сформульованих в особовій формі), текстівки й коментарі до ілюстрацій, відеосюжети, графічні елементи (таблиці, графіка, діаграми, карти). Усе це розмаїття і творить текст параграфа. Тенденція до гіпертекстовості набувала ознак панівної поступово, що засвідчує порівняння різних поколінь українських підручників для школи. В умовах активної цифровізації джерел інформації ця тенденція, усупереч побажанням окремих користувачів, тільки набиратиме сили. Тож наш підручник – не є ані винятком, ані якимсь поодиноким прикладом. Утім, текстам параграфів у нашому підручнику, попри строкату структуру, властива стилістична єдність, що забезпечено діалогічною формою методичного апарату, уживанням заголовків у формі питальних речень тощо, тематичною пов'язаністю всіх тестових одиниць, підпорядкованістю наскрізній ідеї параграфа.

Структура кожного параграфа лаконічно й чітко пояснена в Передмові, від окресленого в ній тлумачення рубрик автори не відходять у жодному з параграфів. Варто наголосити, що ця структура апробована в наших підручниках для 5–7 класів НУШ, вона загалом відповідає трикомпонентній структурі сучасного уроку, що полегшує вчителям завдання із планування заняття, а для дітей є такою, що відповідає різним формам їхньої діяльності.

Отже, причини загальнопоширеної рубрикації сучасних підручників варто пов'язувати з пошуком прийнятної для сучасних школярів, які належать до цифрового покоління з кліповим мисленням, способу викладу інформації. Це загальна тенденція, у річищі якої й обрано модель викладу навчального матеріалу. Крім того, віднесення тематично близьких матеріалів до різних рубрик зумовлено часовими можливостями

сучасного уроку та його етапністю: вступна частина (актуалізація знань та мотивація) не може тривати більше 7 хв; основна частина – до 30 хв; завершальна – 7–10 хв. Тільки вчитель може визначити доречність використання на своєму уроці того або того матеріалу на певних його етапах.

8. Якість навчальної книжки визначають і за ілюстраціями – для дітей це взагалі може бути вирішальна ознака. Проте для вчителів більше важить те, який методичний потенціал має візуальний ряд підручника. За яким принципом дібрано ілюстрації для підручника?

Розміщений у підручнику ілюстративний матеріал є інформативним, якісним, доречним, сучасним і логічним. Він чудово унаочнює, уточнює, пояснює і доповнює навчальний текст і сприяє естетичному розвитку учнів. Принципова засада для нас як авторів підручника – методична доцільність пропонованого ілюстративного ряду. Здебільшого ілюстрації супроводжуються запитаннями, коментарями та завданнями, але є й такі, які просто візуалізують наведені в тексті поняття, терміни, історизми, що дає змогу реалізувати принцип наочності в навчанні. Власне, візуалізація (краще один раз побачити, ніж сто разів почути) – основний принцип застосування наочності в навчальному процесі. Наприклад, у § 2 у пункті «Як вплинули на українські землі та які наслідки мали територіальні претензії Угорського королівства, Молдовського князівства і зовнішньополітичні інтереси Османської та Священної Римської імперій?» уміщено малюнок з угорської хроніки XV ст. з умовною назвою «Ординці ведуть полонених» та мініатюру з рукопису XVI ст. із зображенням аги (офіцера) яничарів і яничара-белюка (члена особистої гвардії султана). Ці ілюстрації мають прозору дидактичну мету: вони є візуалізацією понять «яничари» та «ясир». Принагідно зауважу, що візуалізація поняття – загальноприйнятий спосіб тлумачення, який відповідає віковим особливостям підлітків та сучасним способам цифровізації інформації, прикладом чого можуть слугувати численні ілюстровані енциклопедичні видання для дітей. Подані в якості ілюстрацій акт Люблінської унії та сторінка статуту Львівської братської школи слугують іншій меті: це доказ справжності історичних фактів та подій, про які йдеться, демонстрація документальних джерел, на які спираються дослідники. Ще один приклад – ілюстрації із зображенням сторінок Острозької Біблії: вони дають уявлення про вигляд першодруків, елементи оздоблення, є речовими пам'ятками, які діти мають упізнавати. Крім того, ілюстрації, вміщені в параграфі, є основою для відповіді на запитання: *Що дізналися про перші українські книгодруки?*, адже «дізнаватися» можна не лише з тексту, а й з пам'яток, зображення яких подано в навчальній книжці як ілюстрації. Тобто в цьому випадку мета ілюстрування – повідомлення нової історичної інформації.

У якості ілюстрацій у підручнику запропоновано таблиці, схеми, діаграми, які супроводжуються завданнями.

Візуальний простір підручника істотно розширюють відеоматеріали. З огляду на те, що автори і видавництво несуть відповідальність за цілісність і коректність уміщених у підручнику гіперпосилань, намагалися пропонувати віртуальні мандрівки у формі відео, щоб учні могли завантажити й переглянути їх за потреби у форматі офлайн. Натомість в електронному додатку пропонуємо відвідати Музей історії Острозької академії (§ 8), переглянути відеоекскурсію кам'яницею Корнякта (§ 9), завітати до Національного заповідника «Хортиця» (§ 12), здійснити віртуальну екскурсію Збаразьким і Жовківським замками (§ 19), завітати до Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського (§ 17) та ін.

9. Складним питанням сучасної шкільної освіти є проблема оцінювання результатів навчання. Загалом кажучи, усі спроби реформування системи шкільної освіти супроводжувалися змінами підходів до оцінювання: це і відмова від 5-бальної шкали та перехід на 12-бальну, і запровадження критеріїв оцінювання за рівнями навчальних досягнень учнів, перехід до семестрового оцінювання на підставі тематичного, трансформація місця поточного оцінювання, поява ідеї формування оцінювання. І от тепер – оцінювання за групами результатів... Спільним для всіх новацій педагогіки вважають те, що рішення про зміни завжди передувало випрацюванню й погодженню з освітянською спільнотою надійних та несуперечливих критеріїв виставлення оцінки, відсутність чітких алгоритмів для вчителя – іншими словами, рішення про зміни в системі оцінювання ухвалювали у високих кабінетах, а реалізовувати його в польових умовах мали на свій розсуд учителі. У таких умовах годі було сподіватися, що оцінювання виконувало свою дидактичну функцію і в плані об'єктивності та несуперечливості, і в плані здатності виконувати роль стимулу в пізнавальній діяльності здобувачів освіти. Як за таких умов бути авторам підручників? Яку потенційну можливість закладати в методичний апарат навчальної книжки? Скажімо, чи мають автори підручників маркувати завдання за рівнем складності, адже такий критерій передбачено в анкетах-опитувальниках для експертів навчальної продукції?

Сучасна освіта обстоює принцип компетентнісного навчання, який передбачає просування кожної дитини власною освітньою траєкторією. Тому формальний поділ завдань за рівнями складності не є актуальним: для якоїсь дитини і найскладніше завдання може видаватися легким, а для іншої просте – складним. Проте це не означає, що ми не пропонуємо завдань різного рівня складності. У кожній групі запитань, що запропоновані в завданнях, перші передбачають відтворення відомої інформації або висловлення особистих вражень, наступні – спонукають міркувати, порівнювати, вдаватися до аналогій (тобто є складнішими), фіналізують завдання комплексні проблемні запитання, які можна формально визначити як складні.

Проілюструю це кількома прикладами, помаркувавши запитання умовними коефіцієнтами складності – від 1 до 4:

Завдання в § 1. «Ранній новий час в історії України» в рубриці «Міркуємо»: *Роздивіться ілюстрацію. (1) Що вам відомо про зображеного історичного діяча? (2) Які історичні умови розвитку українських земель уособлюють його життя та діяльність? (3) З якими подіями та процесами ці умови пов'язані? (4) Сформулюйте кілька тверджень, що характеризують життя в Україні наприкінці епохи середньовіччя. (4)*

Завдання в § 2. «Українські землі як об'єкт претензій держав Європи й Азії в першій половині XVI ст.» в рубриці «Обговорюємо»: *Прочитайте уривки з джерел та роздивіться ілюстрацію на с. 11. (1) Якими були повноваження руських князів у Великому князівстві Литовському? (2) Як про ці повноваження свідчать документи і як їх утілено в портреті зображеного історичного діяча? (3) На підставі джерел складіть характеристику князя Костянтина Острозького, визначивши його участь у тогочасному політичному житті. (4)*

Завдання в § 3. «Соціально-економічний розвиток українських земель у першій половині XVI ст.» в рубриці «Досліджуємо» (до діаграми): *Проаналізуйте діаграму та схему на с. 18. Як змінювалася чисельність населення українських земель на початок ранньомодерної доби? (1) Про що це свідчить? (2) Коли на українських землях почало поширюватися магдебурзьке право? (1) Що воно передбачало? (1) Як відповідно до нього було організоване міське самоврядування? (2) Чи пов'язані дані, наведені в діаграмі, із тими змінами, які сталися внаслідок поширення магдебурзького права? (3) Поділіться припущеннями, як саме. (4)*

Якщо говорити про закладені в підручнику інструменти оцінювання, то варто згадати й про те, що до кожного уроку запропоновано систему запитань для самоперевірки та тести. Наприкінці кожної теми вміщено завдання для узагальнення.

10. Відповідно до Державного стандарту одним з ресурсів компетентнісного, особистісно орієнтованого навчання має бути емоційна сфера здобувачів освіти: з одного боку, емоційне сприйняття навчальної діяльності є запорукою пізнавальної активності, стимулом, аби хотіти вчитися; з іншого боку, емоційна сфера – важливий прояв особистості, тож її розвиток – передумова гармонійного розвитку, який має забезпечувати шкільне навчання. Чи передбачено в підручнику інструменти емоційної підтримки?

У тексті підручника понад десяток завдань, які пропонують оцінити діяльність того або того історичного діяча. Характеристика історичних постатей здійснюється за певним алгоритмом, який діти шліфують, починаючи з 5 класу. Для нагадування цього алгоритму пропонуємо пам'ятки, які розміщуємо в електронному додатку, пор.:

Як давати оцінку історичній постаті

- 1. Коли жила ця людина; до якої суспільної групи належала; у яких подіях брала участь; чим уславилася.*
- 2. Якщо постать є державним діячем, то за якого часу він мав найбільшу владу, унаслідок яких подій здобув її.*
- 3. Схарактеризуйте вдачу історичного діяча. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його характеру?*
- 4. Висловіть своє ставлення до історичного діяча (які вчинки й справи викликають захоплення, а які ви не можете схвалити; як ви ставитеся до засобів, якими він прагнув досягти мети).*

Як бачимо, обов'язковим елементом оцінки діяльності історичного діяча є характеристика його як людини, висловлення власного ставлення до його вчинків.

У багатьох завданнях, які як приклад цитували вище, запропоновано поділитися власними враженнями, висловити, що саме подобається, що і є виявом емоційної підтримки.

Емоційний складник є основним у завданнях, запропонованих як проєктні: усе в них, починаючи від вибору теми для індивідуальної роботи, засобів утілення, ґрунтується на емоційному виборі дитини (наприклад, вибір суспільної групи, від імені якої здобувач / ка освіти братиме участь у дебатах, сюжету для коміксу, сюжету для мінівистави, історію для розповіді тощо).

11. Новим викликом, з яким стикаються вчителі, – активне використання здобувачами освіти штучного інтелекту для виконання будь-яких навчальних завдань. Що порадити вчителям історії у зв'язку з цим?

Неконтрольоване використання здобувачами освіти віртуальних помічників з генеративним штучним інтелектом підважує доцільність не тільки тих завдань, які перевіряють когнітивні навички, він зводить нанівець будь-які аспекти навчання, якщо діти не навчені ставитися до нього як до інструмента оброблення інформації. Так, працювати з використанням можливостей ШІ мають навчити дітей дорослі. Цьому завданню відповідають запропоновані в підручнику проєкти.

Усі вони передбачають творчу самостійну (на підготовчому етапі) та групову (на завершальному та презентаційному) роботу. Теми проєктів, їхнє змістове наповнення відповідає навчальній програмі; вони, як і належить проєктам, мають виразне дослідницьке спрямування – а це означає, що під час роботи над ними діти мають змогу довідатися нові аспекти теми (особливо показовим щодо цього є проєкти, присвячені

Богданові Хмельницькому та портретам гетьманів). Описи проєктів містять нову інформацію щодо форм освітньої діяльності (наприклад, дебати), творчих вправ (створення коміксів, мінівистав, застосування прийомів сторітелінгу), у них подано докладні інструкції з підготування проєктів та презентації роботи; вони є комплексними за тим набором компетентностей, які діти матимуть змогу вдосконалювати під час роботи над завданням. Проєкти не повторюються за формою та є продовженням тієї роботи, яку пропонували в підручниках для попередніх класів. Добре, якщо вчителі познайомлять дітей із можливостями ІІІ, дозволять користуватися ним, але чітко визначать межі такого користування дітьми. Можливості ІІІ означають лише те, що час формалізованої освіти минув. Усе залежить від умілої організації будь-якої навчальної діяльності дітей. Наприклад, рекомендації з підготування презентацій передбачають, що діти не мають під час оприлюднення роботи зачитувати підготовлені слайди. Наголосіть на цьому перед виконанням завдання. Вимагайте, аби діти коментували зміст своєї роботи: усна доповідь наочно продемонструє рівень «занурення» дітей у завдання, навіть якщо його формальну частину вони виконували за допомогою ІІІ.

12. Наскрізна ідея методичних зауваг – деколонізація форми і змісту нового підручника з історії України для 8 класу. Більшою мірою це стосується все-таки змісту. Формальні аспекти, як-от: структура, оформлення, система завдань – теж докладно прокоментовано. Проте є ще один вимір, що стосується форми, – це мовне втілення. Наскільки мова підручника є важливою? І на що саме мова справляє найбільший вплив?

Переконана, що мова справляє вплив на все – і на виклад матеріалу (на змістові, світоглядні та ціннісні акценти), на те, як учні сприйматимуть матеріал, на те, наскільки пропонований текст забезпечуватиме розвиток когнітивних, творчих здібностей, і, безперечно, на те, наскільки ефективним виявиться підручник для мовного розвитку восьмикласників, адже мовна компетентність відповідно до Державного стандарту – перша з-поміж ключових. Це моє переконання ґрунтується не тільки на фаховому погляді. Справа в тім, що існує низка об'єктивних підстав розглядати шкільні підручники в контексті деколонізаційних процесів. Такими підставами слугує і їх масовість, і складна дозвільна процедура підготування до друку та використання, і регулярність та обов'язковість видання, і публікація державним коштом, що в комплексі визначає шкільні підручники як яскраві зразки соціально зумовлених текстів. Засвоєння мовної матриці навчальних видань відбувається здебільшого мимовільно, тож ці книжки – об'єктивна підстава для висновків про рівень опанування мови цілим поколінням. Мова підручників істотно впливає на мовлення вчителів: за пропонованими в навчальних книжках мовними моделями вчителі формулюють запитання та завдання, навчаючи учнів уживання галузевої термінології, певної структури аргументації, пропонуючи взірці висловлень різних жанрів і типів – саме тому мова шкільних підручників дає змогу моделювати вектор розвитку масової мовної практики. Крім того, у мові підручників можна простежити ідеологічні настанови держави щодо результатів освіти і, ширше, ідеологічне тло функціонування мови в конкретні історичні періоди.

Погляд на підручники для школи крізь призму процесів деколонізації, що активізувалися в Україні після повномасштабного вторгнення РФ, актуальний з огляду на те, що галузь підручникотворення тривалий час перебувала в орбіті радянської педагогіки. Попри формальне переведення українських шкіл на українську мову навчання після проголошення незалежності та створення національних підручників синхронної українізації мовного середовища навчальних закладів не відбулося. Це було

зумовлено сильною позицією проросійських політичних сил, які використовували систему освіти в Україні як один з механізмів утримування українського суспільства у сфері російських геополітичних інтересів (прикметно, що вже в часи незалежності розробники навчальних програм, автори підручників часто брали за взірць російські зразки). Так ціла галузь зазнавала впливу політичної кон'юнктури. Цензури, наприклад, зазнавали сюжети, пов'язані з Голодомором, діяльністю національного підпілля, Рухом Опору, утисками національної культури та української мови за СРСР. Натомість автори мусили акцентувати в текстах навчальних книжок на спільності історії народів колишнього СРСР. Саме через політичну кон'юнктуру блокувалося вилучення чи заміна багатьох успадкованих від СРСР ідеологем, зокрема таких, як *Велика вітчизняна війна*, *День перемоги*, *звільнення радянською армією території України*, *приєднання західноукраїнських земель* тощо. У мові українських підручників періоду незалежності помітні прояви т. зв. «тоталітарних універсалій» – мовних засобів, що лежали в основі радянської «новомови», а тепер слугують конструктором російського пропагандистського дискурсу. Найбільшу стійкість при цьому мають ті, що були спрямовані на нівелювання національних особливостей української мови, «наближення» її до російської.

Працюючи над текстом підручника з історії України для 8 класу НУШ, прагнули уникати згаданих вище недоліків. Дохідливий виклад, уникнення канцеляризмів та штампів, невиправданого (надлишкового) уживання термінології, наукового синтаксису, використання розмаїтих засобів виразності української мови, передусім синонімії, врахування найновіших рекомендацій з відродження науково-навчального стилю на національно-мовній основі – ось засади, які ми прагнули реалізувати.

Щоб проілюструвати, наскільки складною є справа очищення навчально-педагогічного дискурсу від покручів і кальок з російської мови, міцно вкорінених у мовній свідомості цілих поколінь мовців, які навчалися мови за радянських часів, наведу такий приклад. В одному з експертних висновків до нашого підручника висловлено зауваження, що «по всьому тексту підручника в завданнях присутнє “витлумачити”», яке було запропоновано замінити словом «пояснити». При цьому не враховано, що слова «пояснювати» і «тлумачити» відрізняються своїм основним значенням, пор.: *Тлумачити – визначити зміст, значення чогось*, *Пояснювати – розповідаючи про що-небудь, робити його ясным, зрозумілим*. Цю відмінність добре ілюструє назва словника з поясненням значень слів, який знаємо як «тлумачний», або застаріла назва перекладача – «тлумач», а також відомий методичний прийом, знаний як «пояснення вчителя». У формулюванні завдання, що пропонує визначити певні поняття, доречним є саме слово «витлумачте». «Витлумачте поняття та терміни» ужито замість «Дайте визначення поняттям та термінам», яке є калькою з російської («Дайте определение понятиям и терминам»). У деяких значеннях слово «тлумачити» є загальнонавчальним синонімом до «пояснити», пор.: *Пояснювати – витлумачувати слова, поняття; Тлумачити – розтлумачувати, витлумачувати, трактувати, інтерпретувати, давати якість пояснення*.

Переконана, що шкільний підручник має демонструвати всі виражальні ресурси мови, збагачувати словник здобувачів освіти, сприяти формуванню мовної компетенції як ключової, тому й використовуємо в тексті виправданий стилістично набір синонімів.